

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*В.Б.Молчанов
(Житомир)*

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Історичний досвід кінця ХІХ - початку ХХ ст. ілюструє і розкриває ту закономірність, що саме інтереси окремого середньостатистичного громадянина-платника податків повинні знаходитися у центрі уваги політики будь-якої держави. Остання й суспільство мають створити всі необхідні соціально-економічні та політичні умови для високого життєвого рівня своїх громадян, забезпечити для цього динамічний розвиток усіх галузей економіки, науки, освіти, культури й ін. Дослідження і логічне осмислення минулого дозволяє розкрити сутність закономірностей зв'язку життєвого рівня з історичним прогресом. Життєвий рівень це соціально-економічна категорія, яка характеризує ступінь задоволення соціальних, фізичних та духовних потреб людей. Він визначається, з одного боку, ступенем розвитку останніх, а з іншого, кількістю й якістю життєвих благ і послуг, які використовуються для їхнього задоволення. Цей рівень прямо пов'язаний з відтворенням головної продуктивної сили суспільства населення. Він є відображенням його соціального стану й виражається системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих і непродовольчих товарів та послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня й вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури тощо. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень суттєвий вплив мають політика й ідеологія, а також ступінь розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається розмірами національного багатства та залежить від нагромадженого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя справляє безробіття й аграрне перенаселення¹.

В умовах сучасних реформ та економічної кризи в Україні, коли відбуваються майнове розшарування і диференціація у суспільстві, безсумнівно, особливо гостро постає питання добробуту народу. В зв'язку з перебудовою відносин власності багато громадян опинилися за межею бідності, майже на грані фізичного вимирання. Ось чому саме нині піднесення життєвого рівня населення є одним з головних елементів формування нормальних економічних відносин у державі.

Протягом 1990 2002 рр. у суспільному житті України відбулися значні зру-

шення. В цей час здійснювалися не лише реформи у звичайному розумінні, а значно більше відбулися революційні зміни в свідомості громадян, розбудова державних структур, кардинальна перебудова економічних та соціальних відносин. На жаль, ці процеси не були безболісними для українського народу, що позначилося зокрема й на його добробуті. Протягом останнього десятиліття Україна за життєвим рівнем перемістилася з 45 місця на 90 у загальній шкалі всіх країн. Зарплата тут одна з найнижчих у світі. Це свідчить про дуже низьку ціну робочої сили, що в свою чергу, не стимулює підвищення продуктивності праці. Через обмеженість своїх доходів близько 15 - 20 % громадян не можуть задовольнити свої потреби у харчових продуктах і потребують допомоги². Складна ситуація в Україні склалася й у галузі освіти. При формуванні державного та місцевих бюджетів на її розвиток виділяється коштів значно менше від мінімальних потреб. Проте освіта, як і здоров'я населення, є дорожчим скарбом нації. Чим вищий інтелектуальний потенціал, тим могутнішою стає країна, тим міцнішими є її економіка й продуктивні сили.

Науковий інтерес до даної тематики в історичній науці не випадковий, тому що життєвий рівень є, поза всяким сумнівом, головним показником благополуччя як всього суспільства у цілому, так і кожної окремої особистості зокрема. Вивчення динаміки життєвого рівня в минулому може бути корисним при формуванні сучасної соціально-економічної політики й допоможе, з нашої точки зору, вберегтися від суспільних катаклізмів. Вищенаведені приклади свідчать, що є безліч гострих проблем, вирішенню яких певною мірою може допомогти історичний досвід. Саме тому дослідження життєвого рівня населення губернських центрів Правобережжя на початку ХХ ст. має певну актуальність.

В останнє десятиліття на фоні активізації державотворчих процесів в Україні значною мірою посилюється інтерес до минулого її народу, прагнення більш глибоко пізнати та осмислити історичний поступ останньої в різні епохи. Одна з проблем, яка викликає сьогодні неоднозначні, суперечливі оцінки істориків та економістів, це добробут жителів Правобережної України на початку ХХ ст. На наш погляд, необхідно критично підходити до ряду висновків, зроблених як у радянській, так і пострадянській історіографії цієї проблеми, зваживши на те, що на першій відбився тиск офіційної політичної ідеології. Крах тоталітарної системи в СРСР, що розпочався з 80-х рр., а потім розпад самої держави поставили як усіх науковців, так й істориків зокрема, перед необхідністю переглянути концептуальні положення у науці, підійти до них без ідеологічних шор, спираючись на об'єктивні закони розвитку людського суспільства. Саме тому не випадково велику увагу дослідників нині стали привертати соціально-економічні аспекти життєвого рівня населення.

Правовим фундаментом економічного життя суспільства сьогодні є Конституція України. Ряд її статей стосується життєвого рівня та відповідних йому параметрів³. На жаль, частково названі права цим документом лише продекларовані. Як свідчить практика, процес становлення правового поля в Україні є надзвичайно болючим і довготривалим, а тим часом населення її страждає, поволі вмирає та емігрує в інші країни, де життєвий рівень є більш високим. Загалом процес скорочення населення у державі буде продовжуватися доти, поки не виникне дефіцит робочої сили. В сучасних умовах економічного розвитку важливого значення набуває історичний досвід минулих поколінь, оскільки він сприятиме внесенню певних коректив на шляху до створення нової економічної системи, а з нею і становленню та подальшому формуванню українського суспільства у цілому.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів і наукової літератури з показати повний спектр джерельної бази й історіографії проблеми життєвого рівня жителів губернських центрів Правобережної України у 1900–1914 рр.

Ця база охоплює значну кількість опублікованих та неопублікованих джерел. Останні, які зберігаються в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі ЦДІАК), Державного архіву Київської області (далі ДАКО), Державного архіву м. Києва (далі ДАК), Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО), можна згрупувати по окремих аспектах досліджуваної проблеми. Так, важливі документи, які висвітлюють умови праці, величину робочого дня та заробітної плати найманих робітників Правобережжя, знаходяться в справах ЦДІАК (фф.442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), 493 (Київський удільний округ), 574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії), 575 (Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу)⁴; ДАК (фф. 163 (Київська міська управа), 517 (Київське електричне товариство), 907 (Акціонерне товариство Київського машинобудівного й котельного заводу «Гретера і Криванека»))⁵; ДАЖО (фф. 62 (Житомирська міська управа) та 183 (Волинська губернська земська управа)⁶. Дані, які свідчать про посадові оклади державних службовців, наприклад, поліцейських, пожежників, чиновників державного апарату й викладачів вузів, відбито у документах ЦДІАК ф.692 (Київська округа шляхів сполучення); ДАК (фф. 16 (Київський університет), 112 (Київський кадетський корпус), 163, 176 (Київське музичне училище), 304 (Київський художньо-промисловий науковий музей); ДАЖО (фф. 62, 183, 206 (Статистичне бюро Волинської губернської земської управи))⁷. Ряд документів розкриває характер і обсяги споживання різних харчових продуктів, товарів першої необхідності, предметів довгострокового вжитку. Крім того, окремі з них свідчать про урядову політику й діяльність громадських та кооперативних організацій у галузі споживання. Такі дані містяться в фондах ЦДІАК (фф. 274 (Київське головне жандармське управління), 285 (Фастівський відділ Київського жандармського польового управління залізничного транспорту), 301 (Подільське головне жандармське управління), 442, 575, 692); ДАК (фф. 112, 163, 309 (Товариство допомоги потребуючим студентам Київського університету); ДАКО (фф. 1 (Київське губернське правління)); ДАЖО (фф. 62, 183, 206)⁸. Важливі дані про житлове забезпечення відбито в статутах зборів квартиронаймачів і справах про заснування дешевого житла ЦДІАК ф.442, ДАК ф.163⁹. Про асортимент, вартість й якість побутових послуг дізнаємося з документів ДАК (фф. 112, 163, 517)¹⁰. Зростання ринку транспортних послуг міського, приміського та міжміського сполучення, зміни їх вартості можна простежити за фондами ЦДІАК (фф. 274, 692), ДАК(фф. 16, 163), ДАЖО Ф.206¹¹. Матеріали про пенсійне забезпечення і благодійність відображено в справах ЦДІАК (фф. 442, 493, 575, 692); ДАК (фф. 16, 112, 143 (Київське товариство взаємного кредиту), 163, 309, 907 (Акціонерне товариство Київського машинобудівного й котельного заводу «Гретера і Криванека»)), ДАЖО (фф. 62, 183, 206)¹². Важливе значення мають також документи про санітарний стан міст у ЦДІАК (фф. 274, 442); ДАК (фф. 83 (Київська жіноча гімназія Жеребцової), 163); ф.2 ДАКО (Канцелярія київського губернатора); ДАЖО (фф. 62, 67 (Волинське губернське правління), 206)¹³. Про медичне забезпечення населення в ЦДІАК (фф. 285, 575); ДАК (фф.83, 112, 163, 907), ДАЖО (фф. 62, 183, 206)¹⁴. Ряд матеріалів свідчать про умови страхування життя, здоров'я та майна громадян у ЦДІАК (фф. 442, 493, 575, 692)¹⁵. Дані, які розкривають спектр і вартість освіт-

ніх послуг та умови навчання, містяться в справах відповідних навчальних закладів у ДАК (фф. 16, 83, 112, 176, 309)¹⁶. Про зростання грамотності свідчать документи з ДАКО ф.1, ДАЖО (фф. 62, 206)¹⁷. Питання про культурний відпочинок, його вартість й асортимент висвітлено ЦДІАК в ф.278 (Київське жандармське польове управління залізничного транспорту); ДАК (фф. 16, 112, 304); ДАКО (фф. 1, 354 (Київський губернський комітет народної тверезості); ДАЖО (фф. 62, 206)¹⁸.

Значний інтерес становлять і різноманітні опубліковані джерела. Насамперед необхідно назвати статистичні огляди Волинської, Київської та Подільської губерній за 1902–1913 рр., де наведені цікаві документи про динаміку демографічної ситуації, ціни на різноманітну робочу силу, дані про середню заробітну плату, зайнятість, обсяги виробництва і торгівлі тощо. Привертає увагу «Общий очерк экономической жизни Юго-западного края» (К., 1913) у якому містяться факти про середнє подушне споживання спирту та цукру в 1913 р., ціни на пиво протягом 1901–1910 рр., спирт у 1909–1911 рр. тощо. Важливі дані вміщено у такому документі, як «Анкета о дороговизне и борьбе с ней» (К., 1914). Завдяки йому можна простежити, який успіх мала політика таксування товарів народного споживання в губернських містах Південно-Західного краю. Свідчення про склад студентів, які зверталися за благодійною допомогою, й про порядок її надання, а також про тенденції у розвитку ряду відповідних громадських організацій містяться в джерелі «Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института за 1908-1913 гг.» (К., 1903). Окремий документ «Доклад управляющего Днепровской конторой соединенных обществ Российского транспортного и Саламандра» И.С.Пескерея к вопросу о страховании судовых служащих и рабочих» (К., 1903) дає змогу отримати уявлення про стан травматизму у транспортній галузі. Зокрема важливим є положення цього документа про обов'язкове медичне страхування робітників та службовців вищезгаданих організацій. Збірка «Об отношении города к Киевскому обществу устройства дешевых жилищ для рабочих» відбиває кількісний склад робітників Києва, котрі проживали в незадовільних житлових умовах. Вона свідчить про надання їм Київською міською управою земельних ділянок для будівництва нового житла. «Отчет о деятельности Киевского общества грамотности в 1903 г.» (К., 1903) дає уявлення як про стан останньої загалом, так і про заходи щодо її поліпшення, котрі здійснювала ця громадська організація. Важливе значення для характеристики життєвого рівня населення губернських центрів Правобережної України має статистично-документальний довідник «Россия. 1913 год» (СПб., 1995), що містить різноманітні відомості з різних аспектів досліджуваної проблеми. Для дослідження теми використано й відповідне законодавство тих часів. Так, «Свод законов Российской империи» (Т.ХІІІ, СПб., 1906) дає уявлення про правове поле, яке існувало в розвитку благодійності у розглядуваній період.

Історіографію проблеми життєвого рівня населення Правобережної України можна поділити умовно на дореволюційну, радянську та пострадянську. Необхідно зауважити, що спеціальні праці з цієї проблеми взагалі відсутні. Надзвичайно інтенсивно у вітчизняній історичній науці досліджувався життєвий рівень робітників, а добробут інших верств населення залишався поза увагою вчених. Такий підвищений інтерес до цієї проблеми був не випадковим. Справа в тому, що одночасно із становленням ринкових відносин збільшувалося велике машинне виробництво, котре потребувало з кожним роком дедалі більше робочої сили. Таким чином, кількість робітників постійно зростала.

Проте вони, не маючи інших джерел для існування, крім своєї заробітної плати, у роки економічних криз були приречені на голодну смерть. Саме через це необхідно було законодавчо врегулювати питання життєзабезпечення найманих робітників. І тому даній проблемі було присвячено перші узагальнюючі праці дореволюційних часів. Їх головною ознакою було те, що тоді вчені досліджували реальні статистичні дані, а це, у свою чергу надавало їм працям особливу цінність через достовірність. Адже автори були сучасниками того періоду і могли об'єктивно описувати становище споживачів. Але, крім досліджень, заснованих на практичних показниках, велике значення мають теоретичні розробки в цій сфері. Вони допомагають зрозуміти не лише природу життєвого рівня людини, а й дають змогу визначити, які фактори найістотніше на нього впливають. Найбільш вагомий теоретичний внесок у розробку цієї проблеми по праву належить видатному дореволюційному економісту О.Чаянову. Саме він був одним з перших, хто закладав теоретичні основи вивчення людських потреб та споживання в цілому. Йому належать серйозні розробки про характер людських видатків на задоволення відповідних фізіологічних, соціальних і духовних потреб; а також дослідження бюджетів споживачів. Відома його монографія «Очерки по теории трудового хозяйства» (М., 1913). Теоретичні розробки в цьому напрямі продовжив С.О.Клепиков у праці «Питание русского крестьянства» (М., 1920), до якої вступну статтю було написано О. Чаяновим. У ній проаналізовано теоретичний досвід попередників (зокрема Ерісмана) й розроблено норми споживання різноманітних харчових продуктів. У цій праці, зокрема, заслуговують на увагу підрахунки показників виділення енергії при розпаді в людському організмі різноманітних видів харчових продуктів, криві насиченості головних потреб людини та ін.

Велике значення має дослідження Г. Наумова «Бюджеты рабочих города Киева» (К., 1913). Воно ґрунтується на реальних даних анкети, проведеної серед останніх. У ньому проаналізовано такі важливі фактори життєвого рівня київських робітників різних професій: характер і кон'юнктура безробіття, рівень заробітної плати по групах доходу й професіях, видатки з бюджетів робітників та надходження в них, витрати на кожного члена їх сім'ї, тривалість робочого дня, характер і величина бюджетного дефіциту й грошових нагромаджень, вартість житлового забезпечення, кошти, які йшли на харчування, одяг, гігієну, медичне забезпечення, побутові послуги, алкоголь, тютюн тощо.

Х.М.Лебідь-Юрчик у своїй праці «Сахарная промышленность в России» (К., 1909) навів цікаві дані про дивіденди на капітал цукрової галузі у 1904 - 1907 рр.; доходи адміністрації підприємств у 1904-1905 рр. та їх частку в загальному прибутку в 1904 - 1906 рр.; заробітну плату, житлове й побутове забезпечення службовців заводів; відрахування на медичне обслуговування робітників і благодійність, у пенсійні та позичкові каси працівників; вплив податків на ціну цукру й заробітну плату останніх; її обсяги; витрати промисловців на просвітницькі цілі тощо.

Значний інтерес становить дослідження М. Порша «Робітництво України. Нариси по статистиці праці» (К., 1913). Автор показав кількісний склад робітників різних галузей промисловості, умови їх праці, зміни в заробітній платі тощо.

О.Попов у своїй монографії «Хлібна торгівля України» (Харків, 1927) охарактеризував обсяги як виробництва, так і споживання хліба в республіці.

Він детально проаналізував стан внутрішніх ринків збуту останнього, розкрив механізм ціноутворення на цей життєво необхідний вид продукту, підкреслив високу агрикультуру сільськогосподарського виробництва Правобережжя. Його дані мають істотну вагу при дослідженні проблеми життєвого

рівня. Адже від міри доступності хлібопродуктів для споживачів повністю залежав добробут населення Правобережної України.

Значною мірою допомагає зрозуміти стан забезпечення останнього хлібом та динаміку цін на нього у ті часи праця П.І.Лященка «Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской части России» (СПб., 1912). Дослідник стверджував, що Південно-Західний край мав порівняно високий сільськогосподарський потенціал, що в свою чергу дозволяло позитивно вирішувати проблему забезпечення жителів продовольством за помірними цінами. Величезного розвитку одержала, зокрема, переробка сільгосппродукції у вигляді борошномельного виробництва. Протягом 1905–1909 рр. регіон давав значні надлишки даної продукції. Це сприяло безперебійному забезпеченню населення хлібом.

В дослідженні М. М. Самбікіна «Недороды на Украине, их районы, частота и размеры» (Х-К., 1931), завдяки географічним картам урожайності зернових, які навів автор у додатку, видно, що в центрі Правобережжя знаходився високоврожайний район даних культур. Це, відповідно свідчило про доступність хліба для споживачів. Загальною рисою праць трьох останніх науковців було детальне вивчення забезпечення населення останнім. Проте інші важливі аспекти добробуту жителів губернських міст Південно-Західного краю залишилися поза їхньою увагою.

Велике значення для висвітлення проблеми життєвого рівня мешканців Правобережної України в 1900–1914 рр. мала монографія Л. Клейнборта «История безработицы в России 1857–1919 гг.» (М., 1925). Тут проаналізовано процес утворення ринку робочої сили, розглянуто причини катастрофічного зростання безробіття під час економічної кризи 1900–1903 рр. Крім того, автор підкреслив, що збільшенню останнього сприяло засилля дешевої іноземної робочої сили й неврожаї, під час яких значна частина селян, щоб прогодуватися, відправлялася у міста в пошуках заробітку. Загалом автору вдалося простежити залежність динаміки безробіття від політичних подій та інших факторів, котрі суттєво впливали на стан зайнятості.

Післявоєнна радянська історична наука характеризується значною кількістю досліджень з даної проблематики. Особливої уваги серед інших заслуговують, на нашу думку, фундаментальні праці О.О.Нестеренка «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX вв.» (М., 1954) і «Розвиток промисловості в Україні» (К., 1962). Автор детально проаналізував динаміку номінальної й реальної заробітної плати промислових робітників, умови їх праці та скорочення тривалості робочого дня. Він довів, що ці умови були значно кращими на великих підприємствах, котрі могли витримати конкурентну боротьбу, і гіршими на кустарних. О.О.Несторенко розглянув також рівень грамотності й освіти робітників та членів їх сімей, навів дані про стан травматизму, санітарії, гігієни, медичного обслуговування, страхування життя і здоров'я, споживання харчових продуктів та промислових товарів, зайнятості й житлові умови трудящих різних галузей виробництва.

Вагомий внесок у вивчення проблеми життєвого рівня робітників Правобережжя на початку ХХ ст. зробив відомий український історик Ф.Є.Лось («Революція 1905-1907 років на Україні» (К., 1955); «Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба» (К., 1955); «Робітничий клас України в 1907-1913 роках» (К., 1962) та ін). У цих працях учений детально досліджує проблеми зміни заробітної плати, динаміку штрафів, умови найму, праці й проживання, рух цін на харчові продукти в Києві, стан страхування

життя і здоров'я робітників, травматизму тощо.

У монографії П.О.Хромова «Экономическое развитие России в XIX - XX веках» (М., 1950) зазначено, що промислова криза 1900-1903 рр. обумовила значне падіння цін на вугілля, нафту, гас, залізо, мідь та ін. Такі різкі зміни кон'юнктури ринку призвели до масового зростання безробіття, а це, в свою чергу, негативно вплинуло на добробут робітників. Крім того, автор навів дані відносно раціонів харчування текстильників у 1910 р., висвітлив рух заробітної плати трудящих різних галузей, показав, як з 1914 р. починають зростати ціни на товари першої необхідності тощо.

Дослідження Т.М.Кітаніної присвячені проблемам забезпечення населення хлібом. Зокрема у праці «Хлебная торговля России в 1875-1914 гг.» (Л., 1978) детально розглянуто урядову політику в цій сфері; показано, що значні обсяги експорту хліба досягалися ціною недоїдання селян і через це його можна назвати «голодним»; вміщено також дані щодо тих урядових заходів, які були безпосередньо пов'язані зі змінами у хлібному балансі країни.

Наступну її працю «Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 октябрь 1917 гг.)» (Л., 1985) присвячено політиці царату у сфері регулювання продовольчого становища у країні в роки Першої світової війни. Тут розглянуто питання, пов'язані із системою державних закупівель та розподілу продовольства.

Б.А.Шарафутдінов у своєму дослідженні «Страховая кампания и рабочее движение» (К., 1959) розглянув зростання ринку страхових послуг на фоні політичних подій початку ХХ ст. Підкреслено, зокрема, що зростання страхування життя й здоров'я робітників сприяло покращанню їх добробуту, надавало впевненості у завтрашньому дні. Проте автор не ставив собі за мету вивчення проблем життєвого рівня. Крім того, його праця не позбавлена суттєвого ідеологічного впливу.

Великий інтерес викликають дослідження О.Г.Рашина. Зокрема, його монографію «Формирование рабочего класса России» (М., 1958) присвячено історії утворення та розвитку армії найманої праці в царській імперії. У праці «Население России за 100 лет (1811-1913 гг.)» (М., 1956) наведено цікаві статистичні дані відносно динаміки демографічної ситуації як в усій Росії, так і у губерніях Правобережжя України зокрема. Осмисленню стану життєвого рівня допомагають статистичні дані щодо зміни чисельного складу мешканців губерній, приросту населення, еміграції й імміграції, загальної та дитячої смертності, народжуваності, грамотності прийнятих на військову службу, чисельності населення губернських міст, відсотку одружених, кількості народжень на кожний шлюб тощо.

В окремому розділі під назвою монографії С.Г.Струмліна «Статистика и экономика» (М., 1979) наводяться цікаві дані стосовно анкети «О социально-экономических и духовно физиологических условиях быта студентов политехников», проведеної у 1909 р. в Київському політехнічному інституті. Ряд запитань анкети стосується вільного вибору факультету, соціального складу студентів, їх матеріального забезпечення, вживання ними алкоголю та тютюну, хвороб, відпочинку, віри у бога тощо. Фактично цей документ є моментальним знімком проблем життєвого рівня середньостатистичного студента тих часів.

Велике значення для вивчення розглядуваної проблеми мають дослідження Ю.І.Кір'янова. В першій праці, написаній спільно з П.В.Проніною, «Положение пролетариата России» (М., 1972) детально висвітлено як політичне, так і економічне становище робітників у кінці ХІХ на початку ХХ ст. Друге дослідження «Жизненный уровень рабочих России» (М., 1979) написане ним са-

мостійно. Тут містяться дані з історіографії проблеми, аналізується еволюція бюджету робочого часу, заробітна плата різних робітничих професій, стан артільного, сімейного й одиночного харчування, житлові умови, побутове забезпечення, санітарний стан та гігієна, видатки з бюджетів і умови праці робітників. Оцінюючи значення цієї монографії, необхідно зауважити, що це поки що єдине історичне дослідження, яке повністю присвячене проблемам життєвого рівня робітників.

Певною мірою проблеми життєвого рівня населення Правобережної України торкається монографія Е.Е.Крузе «Положение рабочего класса России в 1900-1914 гг.» (Л., 1976). Характерною її рисою є використання автором матеріалів про життєвий рівень робітників для обґрунтування зростання класової боротьби пролетаріату.

В історико-етнографічному дослідженні А.Ф.Артюха «Українська народна кулінарія» (К., 1979) змальовано споживання їжі жителями губерній Правобережжя напередодні 1914 р., описано особливості приготування, споживання й зберігання страв; окремо проаналізовано склад харчування всіх верств населення (робітників, селян та ін.)

Праця В.І.Наулко і В.В.Миронова «Культура и быт украинского народа» (М., 1977) дає можливість зрозуміти особливості побуту українців. Адже саме вони становили переважну частину населення Правобережжя. Авторами, зокрема, відзначено, що під час релігійних постів споживання продуктів харчування різко скорочувалось, а під час свят, навпаки, зростало.

Значної уваги заслуговує монографія Г.А.Дихтяра «Внутренняя торговля в дореволюционной России» (М., 1960). Автором показано середнє споживання сільським населенням основних продуктів харчування в той період, динаміку роздрібного товарообігу на селі, кількість магазинів та крамниць у містах і селах, ярмарків й розміри їх обігів.

Важливе значення для вивчення добробуту жителів Правобережної України мають праці Б.А.Кругляка. Його монографію «Внутренняя торговля в России (в конце XIX начале XX вв.)» (Самара, 1982) присвячено розвитку торговельних відносин у Росії та проблемам її концентрації зокрема. Крім того, автор аналізує зростання товарообігу найбільших торгових компаній, зростання ярмаркової торгівлі тощо. На яскравих прикладах показано, як збільшилися асортимент товарів народного споживання й їх цінова доступність. Дослідник охарактеризував розвиток торговельного обслуговування широких верств населення та еліти суспільства, дійшовши висновку, що процеси концентрації капіталу не заважали, а сприяли покращанню забезпечення громадян необхідними товарами. До того ж значну увагу автор приділив розвитку стаціонарної (монополії, торгової обіги й асортимент товарів), ярмаркової та базарної торгівлі (їх ролі й місця в системі внутрішньої торгівлі), торговельній діяльності кооперативів і земств. Б.А.Кругляк також присвятив ряд статей проблемам внутрішньої торгівлі, формування торгової буржуазії та ін.

Окремі аспекти розглядуваної нами теми висвітлювалися П.Г.Риндзюньським у праці «Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века» (М., 1983), а також у колективній монографії Т.Дерев'янкіна, В.О.Голобуцького, І.Г.Рознера й інших «Історія народного господарства Української РСР» (К., 1983). В ній наведено цікаві дані про величину робочого дня, штрафи, частку натуральної оплати праці робітників різних губерній Правобережжя, статистичні свідчення про кількість нещасних випадків тощо.

Опосередковано проблеми життєвого рівня торкнулася Т.А.Ніколаєва в своїй праці «Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье» (К., 1987). Ав-

торка відзначає, що на початку ХХ ст. поступово набували поширення фабричні тканини і готові вироби. Це свідчило про зростання добробуту населення.

У колективній монографії «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900-1917)» (К., 1987) показано боротьбу робітників за покращання свого життєвого рівня. Завдяки їй можна простежити, як відбувалися зміни в умовах їх праці та економічному забезпеченні. Ця документальна праця допомагає усвідомити, що зростання добробуту пролетаріату не відбувалося у жорсткій боротьбі за економічні й політичні права.

Соціально-культурній сфері життя робітників присвячене дослідження В.І.Кізченко «Культурный облик пролетариата Украины в период империализма» (К., 1990). У праці розглянуто доступні для робітників у той період засоби їх культурного розвитку: загальноосвітні та професійно-технічні учбові заклади для їх дітей, різні заклади позашкільної освіти і культурно-просвітницької роботи (вечірні й недільні класи, курси та школи, бібліотеки-читальні, народні читання і науково-популярні лекції, художня самодіяльність). Крім того, авторкою проаналізовано урядову політику в галузі освіти робітників, наводяться конкретні факти відносно фінансування їх культурної сфери.

Загалом історики радянської доби провели величезну роботу по опрацюванню статистичних та архівних матеріалів з різних аспектів життєвого рівня (особливу цінність для нашого дослідження мають праці Лося Ф.Є. й Нестеренка О.О.). Однак суб'єктивні обставини не дозволяли об'єктивно і неупереджено досліджувати питання загального добробуту громадян через ідеологічний та політичний тиск з боку партійних організацій і державних органів влади.

Останнім часом у зв'язку з розбудовою Української держави й трансформацією планової командно-адміністративної економіки в ринкову помітно зросла зацікавленість дослідників історичними проблемами соціально-економічного характеру. З'явилися дослідження, присвячені розвитку споживчої кооперації, торгівлі, благодійності, історії української інтелігенції, культурі робітників, соціальному складу населення міст Правобережної України тощо. У зв'язку з цим, крім статей, опублікованих в «Українському Історичному Журналі» («УІЖі») (В.В.Крутікова «Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр.» // УІЖ. 1992. №3; А.О.Гуменюк «Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.)» // УІЖ. 1993. №10), варто згадати також колективну працю С.І.Білоконя, О.Д.Бойко, Г.С.Бреги та інших «Нариси історії української інтелігенції» (К., 1994), де значне місце відводиться висвітленню просвітницької діяльності останньої, піднесенню культурного рівня населення, його інформаційного забезпечення тощо.

У колективній монографії С.В.Кульчицького, В.Ф.Верстюка, О.В.Головка, В.М.Даниленка, В.С.Коваля, Н.А.Шип й інших «Нариси з історії українського національного руху» (К., 1994) охарактеризовано стан просвітництва в Україні, висвітлено питання про статус української мови, розвиток політичної ситуації тощо.

Багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 т., а саме томи «Київ», «Хмельницька область» та «Житомирська область», як узагальнююча праця, допомагає розібратися в економічній ситуації у розглядуваний період, використати дані про умови праці робітників, зайнятість населення, кількість закладів освіти тощо.

У дослідженні І.М.Погребінської «Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)» (УІЖ. 1996. № 4) проаналізовано політику уряду щодо національних меншин, наводяться приклади еконо-

мічного становища євреїв тощо.

Висвітленню життєвого рівня й умов праці залізничників приділено значну увагу В.Г.Мірошніченком («Становище робітників залізничного транспорту України в 1907-1914 роках (К., 1996)). У колективній праці С.Д.Гелея, М.В.Алімана, С.Г.Бабенка та інших «Історія споживчої кооперації України» (Львів, 1996) проаналізовано зростання кількості відповідних кооперативів й їх якісну еволюцію як фактора зростання добробуту населення. Наводяться цікаві свідчення про переваги кооперативної торгівлі, динаміку цін на товари народного споживання, значення руху кооператорів у становленні ринкових відносин і зростанні життєвого рівня.

Разом з набуттям Україною незалежності підвищилася зацікавленість іноземних дослідників до історичного минулого її народу. Серед плеяди зарубіжних авторів, котрі займалися розробкою розглядуваної проблеми, привертають увагу праці японського дослідника К.Мацузато ««Общественная ссыпка» и военно-продовольственная система России в годы Первой мировой войны» (Acta Slavica Japonica, T.XV, 1997, Sapporo, Japan) та «Земский феномен - политологический подход» (Slavik Research Center, Hokkaido University, January 2001, Sapporo).

Останнім часом спостерігається значне зростання інтересу дослідників до історії вітчизняної благодійності й громадської опіки, котрі набули самобутніх форм розвитку у дореволюційних містах України. Серед інших необхідно виділити монографію Ф.Я.Ступака «Благодійні товариства Києва (друга половина XIX початок XX ст.)» (К., 1998). У ній всебічно показано кількість і типи різноманітних благодійних закладів Києва, головні напрямки їх діяльності, наводяться дані про обсяги матеріальної допомоги німцям, про широкий спектр громадських благодійних організацій (робітничих, студентських, релігійних, жіночих, дитячих й ін.) і результати їх діяльності. Особлива цінність цієї праці полягає у висвітленні історичного досвіду громадської опіки. Адже він в умовах становлення ринкової системи є особливо корисним.

Детальному розгляду благодійницької діяльності родини Терещенків присвячене дисертаційне дослідження О.В.Ткаченко «Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків» (К., 1998).

Деякі аспекти досліджуваної проблеми порушуються на сторінках наукових періодичних видань, що свідчить про її неабияку актуальність.

Крім вищерозглянутих, важливе джерело для розгляду життєвого рівня населення України становлять періодичні видання. У них відображене соціально-економічне життя вищеназваного періоду, завдяки чому можна глибше зрозуміти віяння епохи, реконструювати найбільш наближену до дійсності картину змін, що відбувалися в добробуті. Фактично саме преса у ті часи була дзеркалом, в якому відбивалися побут і споживання громадян. Будь-які позитивні моменти життєвого рівня негайно висвітлювалися на її сторінках. При наявності недовіри газети били на сполох та закликали громадськість і місцеву владу до вжиття відповідних заходів. Найбільш яскраво відображали проблеми життєвого рівня такі видання, як «Волинь» та «Волинская жизнь» у Житомирі; «Киевлянин» і «Коммерческая газета» в Києві; «Подольянин», «Подольская жизнь» та «Подольские известия» у Кам'янці-Подільському.

Завершуючи огляд джерел і літератури з даної проблеми, необхідно зазначити, що, незважаючи на наявність окремих досліджень з різних аспектів добробуту населення початку XX ст., тема комплексно не вивчалася. Дослідники дали нам загальний фон, але жоден з них не поставив собі за мету комплексно дослідити життєвий рівень громадян Правобережжя. Поза увагою науковців

залишилися проблеми зайнятості й умов праці різних категорій міського населення, купівельної спроможності останніх, впливу політичних подій на їх життєвий рівень, демографії та ін.

На основі вищерозглянутих джерел і літератури можна виділити такі моменти: 1) джерельна база даного дослідження складається з документів фондів чотирьох архівів (ЦДІА України у м. Києві, Державний архів м. Києва, Державний архів Київської області, Державний архів Житомирської області), в яких відображено умови праці й зайнятості робітників та державних службовців, динаміку заробітної плати і доходів різних верств населення, забезпеченість жителів побутовими послугами, розвиток транспортних послуг та зміни їх вартості, рух цін на продукти харчування, предмети першої необхідності й товари довгострокового вжитку, економічні заходи як державних органів влади, так і громадських організацій щодо покращання становища у сфері споживання та матеріального стану мешканців губерній, санітарний стан і медичне обслуговування, благодійність та пенсійне забезпечення, зміни в сфері грамотності, систему освіти й вартість послуг останньої тощо. 2) Дореволюційна, радянська і сучасна історіографія вищезгаданої проблеми свідчить про велику дослідницьку роботу істориків та економістів під час розгляду окремих питань, пов'язаних з темою життєвого рівня, з розвитком економіки Російської імперії. При цьому слід зазначити, що радянська історіографія проблеми була значною мірою заідеологізованою. Адже історична наука в ті часи, виконуючи відповідне замовлення політичної влади, висвітлювала лише негативні аспекти теми й тим самим обґрунтовувала неминучість зростання класової боротьби і природність соціалістичної революції. У радянській українській історіографії перевага надавалася дослідженню становища робітників та селян, оскільки в них вбачалася головна рушійна сила суспільного розвитку, а інші класи і соціальні верстви у цій схемі розглядалися як гальмо, що його усунула революція, й тому їх багатий історичний досвід ігнорувався. Сучасні дослідження звертають більшу увагу на ті позитивні моменти добробуту, які не знайшли об'єктивного відображення у працях радянських істориків, але оцінки останнього тих часів, як і раніше, неоднозначні та суперечливі. Розгляд ряду аспектів (особливо тих, що пов'язані з економічними заходами місцевих органів самоврядування) потребує інших підходів до вивчення даної проблеми, визначення об'єктивності подальшого зростання життєвого рівня, звернення більшої уваги на позитивні сторони забезпечення добробуту й діяльність громадських, споживчих і кооперативних організацій для його загального поліпшення. 3) Важливе значення для об'єктивного розгляду теми мають періодичні видання того часу, які відбивають динаміку у соціально-економічній сфері, зміни в життєвому рівні різних верств тодішнього суспільства, що допомагає відтворити більш повну картину з даної проблеми.

¹ Экономическая энциклопедия. - М., - 1980. - Т.1. - С.164; Т.4. - С.238.

² Когут А. До питання матеріального стану середнього класу в Україні//Схід. - 1998. - С.20.

³ Жити, працювати і творити за Конституцією України. - Житомир, 1997. - С.12 - 15.

⁴ ЦДІАК у м.Києві. Ф.442, оп.630, спр.271; оп.631, спр.477; оп.632, спр. 194; оп.638, спр.1, ч.І - П; оп. 661, спр. 223.; оп.665, спр.11; оп. 706, спр. 193.; ф.493, оп. 35, спр. 151, 203, 330; ф.574, оп. 1, спр. 203, 673, 679, 1019; ф.575, оп. 1, спр. 8., 56.

⁵ Ф. 163, оп. 10, спр. 13, 16; оп. 32, спр. 17; оп. 40, спр. 7, 23, 30, 36; оп. 51, спр. 18, 26;

ф. 517; оп. 1, спр. 81; ф. 907, оп. 1т2, спр. 730; оп. 2, спр. 27.
⁶Ф. 62, оп. 1, спр. 69, 864, 1221; оп. 1 дод., спр. 151; оп. 3, спр. 69, 298; ф. 183, оп. 1, спр. 138, 750, 1421.
⁷Ф. 692, оп. 33, спр. 10; ф. 16, оп. 349, спр. 41; оп. 350, спр. 30; оп. 469, спр. 223, 307, 312, 402, 861, 1253; ф. 12 оп. 1, спр. 1282; ф. 163, оп. 32, спр. 17; оп. 40, спр. 7; ф. 176, оп. 1, спр. 185; ф. 304, оп. 1, спр. 21; ф. 62, оп. 1, спр. 945; оп. 1 дод., спр. 9747; оп. 3, спр. 3, 4; ф. 183, оп. 1, спр. 1421; ф. 206, оп. 1, спр. 17.
⁸Ф. 274, оп. 1, спр. 3260; оп. 4, спр. 501; ф. 285, оп. 1, спр. 501; ф. 301, оп. 1, спр. 1631; ф. 442, оп. 632, спр. 179; оп. 636, спр. 647, ч. 5; оп. 637, спр. 43; ф. 575, оп. 1, спр. 78; ф. 692, оп. 33, спр. 5, 10; оп. 40, спр. 49; ф. 16; оп. 349, спр. 119; оп. 469, спр. 223; ф. 112, оп. 1, спр. 1268, спр. 1352, 1353, 1518, 1614, 1686; ф. 163, оп. 27, спр. 3; оп. 45, спр. 3, спр. 26; оп. 49, спр. 4; ф. 309, оп. 1, спр. 96; ф. 1, оп. 326, спр. 111; ф. 62, оп. 1, 940, 1230, 1249, 1266, 1230, 154; оп. 2, спр. 5, 294, 330; оп. 3, спр. 37; ф. 183, оп. 1, спр. 239; ф. 206, оп. 1, спр. 3, 14, 24, 39.
⁹Ф. 442, оп. 630, спр. 271; Оп. 641, спр. 614; Оп. 657, спр. 139.
¹⁰Ф. 112, оп. 1, спр. 1352, спр. 1614, спр. 1686; ф. 163, оп. 10, спр. 16; оп. 40, спр. 16; оп. 45, спр. 3, 26; оп. 51, спр. 18.
¹¹Ф. 274, оп. 1, спр. 3260.; ф. 692, оп. 33, спр. 10; оп. 40, спр. 49; ф. 16, оп. 350, спр. 30, 41, 119; оп. 469, спр. 223; ф. 163, оп. 49, спр. 4; ф. 206, оп. 1, спр. 14, 24, спр. 39.
¹²Ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. 5; оп. 661, спр. 1, ч. I; оп. 661, спр. 223; спр. 273; оп. 662, спр. 1; оп. 35, спр. 203, спр. 330, ф. 575, оп. 1, спр. 8, 56; ф. 692, оп. 33, спр. 10; ф. 16, оп. 350, спр. 12; ф. 112, оп. 1, спр. 1282; ф. 143, оп. 4, спр. 9; ф. 163, оп. 10, спр. 13; оп. 20, спр. 4; оп. 40, спр. 30; 31; ф. 309, оп. 1, спр. 61, 71; ф. 907, оп. 1т2, спр. 796; оп. 2, спр. 27; ф. 62, оп. 1, спр. 1, 945, 946; ф. 183, оп. 1, спр. 14, спр. 1033; ф. 206, оп. 1, спр. 40.
¹³Ф. 274, оп. 1, спр. 3434; ф. 442, оп. 643, спр. 1; оп. 657, спр. 66; ф. 83, оп. 2, спр. 7; ф. 2, оп. 216, спр. 130; ф. 62, оп. 1, спр. 2, 1382; ф. 67, оп. 4, спр. 846, 885; спр. 976; ф. 206, оп. 1, спр. 3.
¹⁴Ф. 285, оп. 1, спр. 553, 3260; ф. 575 оп. 1, спр. 8, 439; ф. 83, оп. 2, спр. 7; ф. 112, оп. 1, спр. 1271; ф. 163, оп. 32, спр. 32; оп. 40, спр. 23, 36, 45; оп. 42, спр. 29; ф. 907, оп. 1т2, спр. 796; ф. 62, оп. 1, спр. 2, 1382; оп. 1 дод., спр. 9747; 3, спр. 9; ф. 183, оп. 1, спр. 14, 138, 239; ф. 206, оп. 1, спр. 3.
¹⁵Ф. 442, оп. 638, спр. 1, ч. I - II; оп. 662, спр. 5; ф. 493, оп. 35, спр. 151, 203, 330, спр. 1528; ф. 575, оп. 1, спр. 56, 439; Ф. 692, оп. 33, спр. 10.
¹⁶Ф. 16, оп. 350, спр. 119; оп. 469, спр. 185, 186, 199, 223, 307, 312, спр. 402, спр. 861, 1253; ф. 83, оп. 63, спр. 18; ф. 112, оп. 1, спр. 1522; ф. 163, оп. 40, спр. 36; оп. 51, спр. 26; ф. 176, оп. 1, спр. 185, 186, 188, 202; ф. 309, оп. 1, спр. 53, 61, 71.
¹⁷Ф. 1, оп. 248, спр. 368; ф. 62, оп. 1, спр. 941; ф. 206, оп. 1, спр. 3.
¹⁸Ф. 278, оп. 1, спр. 221; оп. 469, спр. 199; ф. 112, оп. 1, спр. 1522; ф. 304, оп. 1, спр. 3, 7, 12, 27; оп. 249, спр. 158; оп. 333, спр. 107; ф. 354, оп. 1, спр. 66; ф. 62, оп. 1, спр. 941; оп. 1 дод., спр. 36; ф. 206, оп. 1, спр. 3.